

*Ю. Д. Зайцев, кандидат історичних наук
(Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
м. Львів)*

РАДЯНСЬКА РЕПРЕСИВНА СИСТЕМА В БОРОТЬБІ ПРОТИ ОПОЗИЦІЙНОГО РУХУ В ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І

Етнос стає нацією тоді, коли приходить до усвідомлення своєї основної ідеї, тобто розпочинає боротьбу за утворення власної самостійної держави, прагне утвердження ідеалів свободи і справедливості, вирізняє себе з-поміж інших народів за ознаками окремості мови, самодостатньої культури, особливостей ментальності й духовного світу, господарського життя. У процесі національної самоідентифікації особлива роль належить еліті, тобто людям, здатним осмислити провідну суспільну ідею, запалити нею широкі верстви народу, повести його на боротьбу за її реалізацію.

У ХХ ст. відбулося кілька сплесків національно-визвольного руху, тобто спроб українського народу здобути державність і забезпечити її незалежність. Однак сили були надто нерівні і збройну боротьбу на початку 50-х років довелося припинити, хоч окремі підпільні групи мілітарної орієнтації проіснували до наступного десятиліття. Тому українська національно свідомі інтелігенція дійшла висновку, що, зважаючи на нові внутрі- і геополітичні обставини, у здобутті державності і самостійності слід покладатися не на мову скоросрільів, а на зброю слова, на мирні методи боротьби, на проголошені радянською конституцією свободи, права і гарантії самовизначення націй.

Це призвело до появи якісно нових і за тактикою (ненасильницькою), і за складом (переважно з інтелігентів) підпільних груп та організацій. Щоправда, більшість незгодних з режимом намагалась уникати організаційно оформлених опозиційних структур, зважаючи на надто короткий час їх функціонування та грівалі реченці ув'язнення утаємничених.

Адже радянська репресивна система не завдавала собі клопоту з пошуком цивілізованих засад у ставленні до опозиційних настроїв серед громадян, зазвичай усувала з політичної арени не лише людей, здатних генерувати такі настрої, а й їх adeptів. Тому будь-яке опонування режимові, властиве кожному демократичному суспільству, в СРСР заганялося у підпілля, кримінально переслідувалося, жорстоко придушувалося. Однак це не зупиняло численних речників людського духу в їх боротьбі за волю народу і людини.

Побутує хибна думка, що з комуністичним режимом та російським імпершовінізмом боролися переважно націоналістично-західняки та хіба ще київські інтелектуали. Однак дослідження українських і зарубіжних істориків доводять наступне: опір пануючій більшовицькій системі здійснювався всім українським народом в усіх регіонах його мешкання. Це черговий раз завдає удару спробам поставити під сумнів ідею соборності України.

Для прикладу проаналізуємо склад засновників широко відомої правозахисної організації Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод (УГГ), створеної 9 листопада 1976 р., жорстоко переслідуваної, єдиної в СРСР, що не оголосила про свій саморозпуск, перетвореної 7 липня 1988 р. в Українську гельсінську спілку. З десяти фундаторів УГГ чотири походили з Північного Причорномор'я. Це генерал Петро Григоренко з Запорізької області, Олесь Бердник з Снігурівського району колись Херсонської, а нині Миколаївської області, Олекса Тихий з Донецької і Ніна Строката з Одеси, а ще Микола Руденко з Луганщини, Оксана Мешко з Полтавщини, Іван Кацдиба з переданої Польщі Холмщини, Левко Лук'яненко з Чернігівщини, Мирослав Маринович з Львівщини та Микола Матусевич з Київщини [36, с. 11–27; 22, с. 385–389].

Північне Причорномор'я подарувало національно-визвольному рухові шereg підпільних груп, плеяду яскравих особистостей, низку гідних людської пам'яті імен. Цю тезу підтверджує навіть побіжний огляд антирежимних виступів після-сталінського періоду, ще донедавна старанно приховуваних комуністичною владою від власної та світової громадськості. Для прикладу зосередимо свій погляд на Одещині.

Наприкінці 50-х рр. в Одесі утворилася група націоналістів, яка надіслала високопосадовим українцям статті з викриттям антинародної, антиукраїнської сутності комуністичної системи та зрадницької ролі новітніх яничарів. Активну роль у ній відігравав Володимир Юрків, відомий за справою викритої 1960 р. у Воркуті групи Олександра Водинюка, тісно пов'язаної з підпільною організацією «Об'єднання» (1956–1960 рр.). На Півночі Юрків спільно з Ігорем Кічаком випускали у 1954–1955 рр. «Бюлетень українського політ'язня». 1960 р. члени одеської групи були заарештовані і 12 квітня 1961 р. засуджені. Кілька чоловік розстріляли. Юрків відбував покарання разом з Левком Лук'яненком [27, с.51; 42; 19, с. 554].

Інша підпільна організація – «Демократичний союз соціалістів» існувала на Одещині у першій половині 60-х рр. її очолював директор школи робітничої молоді Микола Драгош, заступником був вчитель Микола Тарновський, серед членів – вчи-

тель цієї ж школи Іван Чердинцев, а також студенти музичного училища з Кишинєва С.Чемертан, М. Кучеряну, В. Постлакi. З рiзних мiст СРСР вони надсилали в урядовi органiзацiї свою програму-вiдозву, видану друкарським способом. До провалу призвiв прикрий випадок. Кучеряну, замiсть вiдправити летючки з Ленiнграда, розклеїв їх у своєму селi, а грошi зекономив. За кiлька днiв його i всiх, кого вiн знав, заарештували. У 1964 р. Драгош i Тарновський були засудженi на 7 рокiв таборiв, Чердинцев, Постлакi i Кучеряну – на 6, Чемертан – на 5 рокiв [1, с. 10; 14; 8].

Безпосереднiй стосунок до Одеси мав створений 21 грудня 1971 р. Вячеславом Чорноволом Громадський комiтет захисту Нiни Строкатої – фактично перша легальна правозахисна органiзацiя в Українi. Приводом став арешт одеситки Нiни Строкатої 6 грудня того ж року. До Комiтету увiйшли, окрiм iнiцiатора, Iрина Стасiв (Калинець) зi Львова, Василь Стус з Києва, Петро Якiр та Вiктор Красiн з Москви, Леонiд Тимчук з Одеси. Комiтет проiснував три тижнi, бо майже усi «пiдписають» установчої заяви вже в сiчнi 1972 р. опинилися за ґратами [5, спр. П. 19 483, п. №8; 20].

Зважаючи на масштабнiсть антирежимної боротьби в Одесi, це мiсто з повним правом можна назвати пiвденною столицею національно-визвольного руху. З-помiж багатьох вiдомих загаловi його учасникiв вирiзняється iм'я Святослава Караванського, корiнного одесита, вiдомого в свiтi поета й фiлолога, автора унiкальних словникiв. Мiж iншим, Ярослава Добоша, студента з Бельгiї, якого КДБ хотiв видати за емiсара ОУН та закордонних спецслужб i пiд цим претекстом провiв численнi арешти української iнтелiгенцiї, 7 сiчня 1972 р. затримали в Чопi власне при спробi таємно вивезти з України фотоплiвки... «Словника українських рим» С. Караванського. Повернувшись до рiдного мiста з оточення в бiлоруських лiсах, Святослав восени 1942 р. вступив на iсторико-фiлологiчний факультет Одеського унiверситету, встановив зв'язки з пiдпiллям ОУН, отримав псевдо «Бальзак» i очолив осередок ОУН на факультетi. У 1944 р. його заарештували i в лютому 1945 р. рiшенням Одеського вiйс'яктрибуналу засудили на 25 рокiв ув'язнення. У груднi 1960 р. звiльнили за амнiстiєю. 1962 року Караванський поновив навчання на заочному вiддiленнi фiлфаку Одеського держунiверситету. Писав статтi з протестом проти русификацiї, вимагав притягнення мiнiстра освiти УРСР Даденкова до кримiнальної вiдповiдальностi за національну дискримiнацiю в шкiльництвi, поширював самвидав. У листопадi 1965 р. Генеральний прокурор СРСР Руденко вiдправив Караванського в мордовський

концтабір «досиджувати» 8 років і 7 місяців за присудом 1945 року. За непокору Святослав потрапив у сумнозвісний Володимирський централ, де продовжив публіцистичну діяльність, зокрема зібрав свідчення учасників розстрілу польських офіцерів у Катині в 1940 р., за що у квітні 1970 р. суд прямо у в'язниці засудив його на 10 років ув'язнення. У лютому 1979 р. Караванський вступив в УГГ. Після звільнення він у листопаді того ж року разом з дружиною Ніною Строкатою емігрував до США [4, спр. 16260 П, т. 4, арк. 45–54; 36. с. 14–15].

Ніна Строката також народилася в Одесі, закінчила тамтешній медінститут, у ньому ж працювала мікробіологом. 1961 р. одружилася з Святославом Караванським. Брала активну участь у дисидентському русі, поширювала самвидав, передавала його за кордон, допомагала політв'язням та їх сім'ям, писала заяви та протести, зокрема на захист чоловіка. Як науковець опублікувала 23 праці, підготувала дисертацію, володіла англійською, польською, румунською та німецькою мовами. 1971 р. її позбавили праці в інституті, а після виїзду до Нальчика у грудні заарештували [18]. 17 травня 1972 р. на закритому процесі в Одеському обласному суді вона виголосила останнє слово, варте уважного вивчення нащадками. Ось окремі тези з цього унікального, власноруч писаного документа, що зберігається в її кримінальній справі в архіві УСБУ в Одеській області:

«... Український патріотизм, національну гідність українця затавровано терміном націоналізм.

Але ж український патріотизм – це природна сутність українця, сутність, яка успадковується, стає моральним набутком і не дозволяє ставати покручем, безбатченком, яничаром... Як заходить розмова про український патріотизм, то всіх лякає, а чи не скінчиться ця розмова роздумами про самостійність.

... Надмірність часто безглуздої цензури – це і є головний винуватець, якого треба би було віддати до рук правосуддя.

Якщо такий єдиний справедливий суд ще не є можливим сьогодні, то суспільний поступ рано чи пізно приведе нас до того, і тоді сама тільки згадка про сьогоднішній суд змусить багатьох почервоніти... Часи, коли стануть неможливими процеси, схожі до сьогоднішнього, ці кращі часи вже тепер всередині нас» [4, спр. 24994 П, т. 11, арк. 45 (конв.)].

Ніна Строката відбула чотири роки таборів суворого режиму. Разом з нею судили одеського поета, народженого в Єнакієвому Донецької області, Олексу Різниківіва. Він у 1959–1961 рр. уже відбув півторарічне ув'язнення за написання і поширення в 1958 р. у Кіровограді та Одесі летючок «Звернення до народу» від імені підпільної організації «СОБОЗОН» (Союз боротьби за

освобождение народа) з закликом «виступити проти ненависної диктаторської політики партії і теперішніх правителів». В організацію входили ще Володимир Барсуківський – уродженець і мешканець Одеси (засуджений також на 1,5 року позбавлення волі) та Станіслав Швець з Первомайська Миколаївської області (за ширі покази та розкаяння звільнений з-під варті) [4, спр. 24 962 П, т. 1, арк. 1, 38, 45, 121–124; т. 2, арк. 281 (конв.); т. 3, арк. 164–168]. На процесі у травні 1972 р. за антирадянську агітацію і пропаганду Різників засудили на п'ять з половиною років таборів суворого режиму. Третій учасник цього процесу Олексій Притика, зважаючи на «категоричні і послідовні» свідчення, отримав 2 роки таборів [4, спр. 24994 П, т. 11, арк. 237–260].

Лише один з членів Громадського комітету захисту Ніни Строкатої – матрос буксира «Рекорд» Одеського морського порту Леонід Тимчук – у 1972 р. залишився на волі. Давши згоду на підписання Заяви Комітету, особистого підпису він поставити не встиг. Отже міг твердити: нічого про це не відаю. Але як довірена особа Строкатої, активний учасник патріотичних кампаній, поширювач самвидаву довго уникати арешту не міг. Окрім того, орієнтуючись у радіосправі, він виявив у себе в помешканні підслуховуючий пристрій і заховав його. Сполошені кагебісти примусили віддати їхнє майно. Таким чином Тимчук «чесно» заробив передноворічний «подарунок» КДБ: 30 грудня 1975 р. Іллічівський райсуд м. Одеси засудив його на рік виправних робіт [5, спр. П 19483, т. 2, арк. 183–189; 4, спр. 16260 П, т. 4, арк. 259–260; 9].

Відомою постаттю опозиційно-націоналістичного руху на Одещині був Василь Барладяну – викладач Одеського університету. У середині 70-х рр. він створив неформальний гурток з вивчення української та світової культури. До нього входили Ганна Голумбієвська, Віктор Гончаров, Ганна Михайленко, Леонід Тимчук, Леонід та Валентина Сірі, Олена Даніелян, Петро Бутов, Тетяна Рибаківа, Олександр Городенцов, Василь та Зінаїда Варги, Петро Рейдман, Розалія Баренбойм та інші [31, с. 25, 26]. Окрім того він «систематично виготовляв і розмножував рукописні та машинописні тексти заяв, звернень, статей та інші документи, які містять неправдиві вигадки, виготовляв фотокопії документів такого ж змісту, а потім розповсюджував їх серед своїх знайомих у м. Одесі та м. Києві, частину з них передавав за кордон для опублікування в антирадянських газетах і журналах, ... наклепницьки твердив, що радянський лад за своєю суттю нібито є антигуманним режимом, ... виїжджав неодноразово у м. Київ, де зустрічався з так званими керівниками

української групи «Сприяння виконанню Хельсінських угод» Руденком, Бердником та іншими...» [4, спр.16260 П, т. 4, арк. 261-262]. З березня 1977 р. Барладяну заарештували і 29 червня засудили на три роки таборів загального режиму. Напередодні завершення таборового реченця за низку антирадянських статей, опублікованих 1979 р. у Парижі, його поновно заарештовують і засуджують ще на 3 роки ув'язнення [4, спр. 16 260 П, т.4, арк. 265, 271-272; 43; 3].

Один з найжорстокіших вироків репресивних органів в Одесі стосувався педагога Ганни Михайленко. 13 грудня 1980 р. Одеський обласний суд визнав її неосудною і запроторив в одну з найстрашніших психотюрем – Казанську спецпсихлікарню [4, спр. 16260 П, т. 6, арк. 110-117]. Жорстокість полягала не лише у примусовому перебуванні здорової людини в середовищі людей з непередбачуваною поведінкою, садистів і вбивць, цинічних лікарів і кримінальників-наглядачів, а й у невизначеності строку «лікування».

Михайленко, переселена в Одеську область 1951 р. з Львівщини після передачі рідного села Польщі, тривалий час викладала англійську мову в Любашівському, Цебриківському та інших районах, а 1964 р. переїхала в Одесу, де працювала спершу вихователем у гуртожитку автопідприємства. 1968 р. була співорганізатором переможного страйку водіїв АТП. Після звільнення «за скороченням штатів» виграла з цього приводу судовий процес, але згодом перейшла на роботу перекладачем в НДІ «Скломаш» (1968-1972). Встановила контакти з одеськими дисидентами, з Строкатою, Різниківим, Барладяну, Голумбієвською, Могильницькою, Тимчуком та іншими. Підписувала протести, писала заяви і скарги, пікетувала суди, поширювала самвидав, виводила учнів до пам'ятника Шевченкові не лише 9 березня, а й 22 травня, брала участь у правозахисній діяльності, залучила до руху опору Леоніда та Валентину Сірих, працювала неоголошеним членом УГГ, готувала у помешканні Оксани Мешко в Києві, потім – в Одесі, статті до московської «Хроніки текущих событий», для закордону, для радіо «Свобода». На той час (1972-1977) працювала бібліотекарем СІВ №1. Розпочалися провокації, переслідування, фабрикування кримінальних справ. Зокрема, після невдалої спроби КДБ залучити Михайленко до співпраці, проти неї 1977 р. було порушено справу щодо «побиття дітей» протягом п'яти років праці у школі, організовано обвинувальну статтю у газеті «Знамя коммунизма». Однак до суду справа не дійшла: завадила амністія, хоч бібліотеку довелося залишити. Довго не могла знайти праці, врешті влаштувалась диспетчером під'їзних колій авто-

складального заводу. Тут їй вчинили чергову провокацію і за «образу» гідності робітника у вересні 1979 р. засудили до року виправних робіт за місцем мешкання. Працювала комірником складу метизів на заводі ковальсько-пресового обладнання. Врешті, після перехоплення КДБ двох партій матеріалів, писаних почерком Михайленко, її 20 лютого 1980 р. заарештували і пред'явили обвинувачення за сумнозвісною 62-ю статтею Кримінального кодексу УРСР – антирадянська агітація і пропаганда. На інших учасників руху свідчень не давала. Тож вирішили відправити у психушку. Провели кілька експертиз в Одесі та Харкові, поки домоглися потрібного діагнозу. А вже суд без участі обвинуваченої прийняв згадану ухвалу. На волю Михайленко вдалося вийти лише у травні 1988 р. 1989 р. група американських психіатрів здійснила в Україні експертизу стану здоров'я Михайленко, а 1990 р. вона пройшла таку ж експертизу в США. Було встановлено, що Михайленко не хворіє і ніколи не хворіла розладом психіки. 19 липня 1991 р. старший помічник прокурора Одеської області З. Садікова, яка підтримувала обвинувачення як прокурор на процесі Михайленко у грудні 1980 р., підготувала висновок про її реабілітацію [4, спр. 16 260 П, т. 4, арк. 65-70; т. 6, арк. 177-198; 7; 25].

Подібну долю визначив радянський режим й уродженцю м. Кодими Одеської області, вчителю середньої школи №1 цього ж міста Василеві Сірому. 22 квітня 1970 р. його заарештували за авторство книги «Пагубность однопартийной системы и ее последствия» та бажання з сім'єю виїхати за кордон. Обвинувачення пред'явили за ст. 62 КК УРСР. Однак визнали психічно хворим і активно «лікували» у Дніпропетровській та Казанській спецпсихлікарнях аж до 25 лютого 1983 р. [2].

Наприкінці 60-х – у першій половині 70-х рр. плідно діяла зв'язка одеського дисидента, поширювача самвидаву Вячеслава Ігрунова з працівником метеопункту в Криму Валерієм Резаком. Останній фотоспособом тиражував з фотоплівки та оригіналі переданий Ігруновим самвидав, частину його поширював у Криму. Таким чином в Одесі утворилася бібліотека самвидаву з кількох сотень книг та кількох тисяч статей. 1 березня 1975 р. Ігрунова заарештували. У його дванадцятитомній справі зберігаються позацензурні твори Авторханова, Солженіцина, Гросмана, багато випусків московської «Хроніки текущих событий», «Українського вісника» В. Чорновола та інше. Від участі у слідстві він відмовився. Таких за традицією оголошували шизофреніками. Експертиза у Всесоюзному НДІ загальної і судової психіатрії ім. Сербського підтвердила діагноз слідчих. 13 березня 1976 р. Одеський обласний суд вирішив помістити Ігру-

нова у психлікарню, де він перебував до 22 січня 1977 р. [4, спр. 16 166 П, тт. 2, 3, 5, 7-11 (самвидав); спр. 16 260 П, т. 4, арк. 55-59; 6].

Репресій зазнали чимало інших учасників руху опору режимові на Одещині. Так, правозахисник Віктор Гончаров після арешту 15 червня 1976 р. відбув один рік ув'язнення, однак, «висповків» не зробив і його заарештували вдруге – 23 липня 1979 р. Цим разом він отримав 3 роки неволі [4, спр. 16 260 П, т. 4, арк. 273-284; 40, с. 33]. Олега Коденчука, шофера автобазу Чорноморського пароплавства заарештували 11 липня 1980 р. і за поширення «неправдивих» відомостей про радянський лад засудили на 3 роки таборів [13]. 1982 р. було заарештовано фізика Петра Бутова. Його викрили за домогою підслуховуючого пристрою, встановленого під час обшуків влітку 1981 р. Вилучили самвидав і «тамвидав», випуски «Хроніки текущих событий» і «Хроніки Литовской католической церкви». Засудили на 5 років таборів суворого режиму та 2 – заслання [1, с. 273; 17, с. 240].

Велика група одеських дисидентів з різних причин, наприклад, за недостатністю компромату, уникала ув'язнення, хоч обшуків і затримань, допитів і погроз, звільнень з праці зазпала сповна. До таких слід віднести викладача російської мови та літератури СШ №130 Ганну Голумбієвську. За активну антирежимну позицію, участь у діяльності УГГ її виключили з КПСР і позбавили права викладати [38, с. 286]. Постійними учасниками петиційних кампаній були робітник Леонід Сірій та його дружина Валентина, які мали дев'ятеро дітей. Вони писали заяви і звернення до радянських керівників та урядів низки зарубіжних держав щодо браку в СРСР політичної та національної свободи [39, с. 112, 319; 35, с. 109-112].

Безкомпромісністю суспільної поведінки відзначалися Галина Могильницька, Олена Даніелян, Зінаїда Донцова, Семен Серєда, Олексій Леусенко, Павло Отченашенко, Юхим Лувіщук, Марія Овдієнко, Володимир Крижанівській, Людмила Авдієвська, Віктор Оксарин та ін. [23].

Правозахисний рух в Одесі часто набирив обрисів боротьби проти проявів антисемітизму та за право євреїв виїхати для мешкання до Ізраїлю. Серед переслідуваних за цими й подібними мотивами був Давид Найдіс, колишній студент факультету журналістики Київського університету, якого до опозиційного руху залучили однокурсниця Людмила Шереметьєва та її колега Вячеслав Черноівіл. Після «двірцевого» перевороту 1964 р. Найдіс написав курсову роботу з історії про можливість нового культу особи в СРСР. У 1966-1967 рр. поширював серед знайо-

мих «наклепницькі вірші», а 31 серпня у друкарні за місцем праці відповідальним секретарем газети «Наддністрянська правда» Овідіопольського району надрукував 45 летючок з критикою «розв'язання» національного питання в СРСР і розповсюдив їх через поштові скриньки в Одесі. За два місяці його заарештували й 18 березня 1968 р. засудили до 3 років таборів, але амністія скоротила цей термін до 1,5 року (відбув 1 рік і 2 місяці) [17, с. 203-222].

1970 р. до суду було притягнуто бібліотекаря Рейзу Палатник. За знайдені обшуком єврейське звернення у самвидав та передруки нецензурованих віршів вона отримала 3 роки таборів. 20 грудня 1972 р., завдяки організованій А. Сахаровим, В. Чалідзе та Л. Чуковською кампанії, вона була відпущена в Ізраїль [1, с. 272; 4, спр. 16 166 П, т. 12, арк. 146].

Для більш докладного аналізу боротьби комуністичного режиму з інакомисленням і опозиційністю в Одеській області потрібні ґрунтовніші дослідження. Однак і наведені факти дають уяву про масштаби, структуру та напрями руху опору і заходи охоронного загону КПРС щодо нейтралізації цих дій. Тому немає потреби детально зупинятися на з'ясуванні репресивних акцій системи в інших регіонах Північного Причорномор'я. Означимо їх лише пунктирно.

1956 р. у Миколаївському кораблебудівному інституті виник студентський літературно-філософський гурток з 11 осіб, створений Вячеславом Рокочієм. Гуртківці з-поміж інших обговорювали антирадянські твори фундатора гуртка, заперечували «основоположні» принципи партійності у літературі та мистецтві. У грудні 1958 р. Рокочія заарештували, гурток розігнали [34, с. 145, 182].

Три роки ув'язнення, оголошеного вироком 1969 р., коштувала студентові Миколаївського сільгосптехнікуму Миколі Богачу спроба створення підпільної організації «Боротьба за суспільну справедливість» [14].

На Херсонщині національно свідомі особистості гуртувалися довкола лікаря Скадовської санепідстанції Лідії Гук. Ще під час навчання у Київському педінституті (1958-1964) вона зблизилася з відомими учасниками опозиційного руху Оксаною Мешко, Аллою Горською, Надією Світличною, Галиною Севрук, Миколою Плахотнюком. Підписувала звернення і протести, розповсюджувала самвидав, засудила радянську окупацію Чехословаччини, приймала в Скадовську на відпочинок відомих дисидентів. У лютому 1972 р. у неї відбувся обшук, згодом її виключили з КПРС, а 10 грудня 1972 р. заарештували. За статтею 187-1 КК УРСР вона отримала 1,5 року таборів загального ре-

жиму, перебувала серед карних злочинців. Після ув'язнення продовжувала опозиційну діяльність, аж до організованої нею демонстрації під національними прапорами 16 липня 1991 р. [30].

У Запорізькій області в 1960-1961 рр. діяла група з 13 осіб, яка базувалася в Мелітополі. За згаданий час вона сім разів рознівсюджувала антирежимні летючки, виготовлені з допомогою саморобного кліше. 1962 р. її було викрито і провідних учасників засуджено, а саме: Володимира Савченка, Валерія Ринковенка та Юрія Покрасенка на 6 років ув'язнення, Олексу Воробйова та Володимира Чернишова – на 4, Бориса Надтоку – на 3 роки [21, с. 231; 12, с. 378].

Щоб привернути увагу народу і висловити протест владі щодо колоніального статусу України, упослідженого становища української мови і культури, політичних репресій окремі відчайдушні люди вдавалися до крайньої форми громадянського опору – самоспалення. Так вчинив 1 листопада 1968 р. робітник з Дніпропетровська Василь Макух на Хрещатику в Києві. Він помер у лікарні. У березні наступного року спробу самоспалення здійснив біля Київського університету вчитель з Бердянська Запорізької області й уродженець цього ж району, колишній політв'язень сталінських концтаборів Микола Бериславський. Він спершу розгорнув транспаранти «Борітеся за законні права української мови!», «Свободу діячам української культури!», виголосив промову проти русифікації і підпалив себе. Але був врятований і засуджений на 2,5 роки таборів суворого режиму [38, с. 445; 32, с. 11].

Чимало відданих України людей виплекала Донеччина. Звідси пішли у світ такі відомі діячі опозиційного руху як Іван Дзюба, Віталій Шевченко та Олександр Мартиненко. У жовтні 1955 р. в Донецьку молоді робітники Євген Доніченко та Микола Малий організували групу однодумців для боротьби з існуючим ладом. Назвали її «Реалістичний робітничий гурток демократів». Підготували клятву, збирали членські внески, розробили статут, правила конспірації і шифр, випустили перше число часопису «Свободное слово», поширили дуже багато різноманітних летючок. Мали намір перетворити гурток у демократичну партію, а владу захопити революційним шляхом. З цією метою Є. Доніченко написав брошуру «Что такое демократы?», та статті «Декларація прав трудящих» та «Демократичне вчення нашої партії». У серпні 1957 р. відбулися арешти. У листопаді Є. Доніченка засудили на 7 років таборів та 5 – пораження у правах, А. Сергієнка – на 6 років таборів, М. Малого та С. Володченка – на 4 [34, с. 236-241]

Унікальну спробу утворити «Асоціацію вільних профспілок трудящих в Радянському Союзі» здійснив 1978 р. інженер шахти ім. Бажанова з Макіївки Володимир Клебанов. Спершу він викривав зловживання на шахтах міста, за що його звинуватили у поширенні наклепів на радянську дійсність (ст. 187 КК УРСР), але відправили у психлікарню. Після повернення на свободу у 1973 р. він домігся матеріального відшкодування за час «лікування», однак втратив роботу. Наприкінці 1977 р. згуртовані Клебановим 25 осіб підготували «Відкритий лист до світової громадськості щодо справжнього становища робітників і службовців у переддень 60-річчя СРСР». Клебанов та кілька «підписантів» зустрілися в Москві з іноземними кореспондентами та передали їм свого листа. Розпочалися переслідування. У січні 1978 р. Клебанов поширив статут Асоціації профспілок. До неї записалося понад 150 осіб, головним чином з Донбасу і Миколаєва, а також з Одеси, Києва, Львова, Чернігова та Росії. 26 лютого було проголошено утворення вільної профспілки. Невдовзі Клебанова та двох його помічників було заарештовано і профспілка розпалася. 1987 р. Клебанова випустили з ув'язнення і 28 листопада того ж року він організував прийняття статуту «Вільної профспілки» на зміну діючого тимчасового 1978 р. [34, с. 243-244; 1, с. 316-317; 44, с. 75; 37, с. 380-381].

Трагічно склалася доля відомого борця за волю України з хутора жівки Костянтинівського району Донецької області вчителя Олексія Тихого. Він заочно закінчив філософський факультет Московського університету. Вперше був засуджений 1948 р. на 5 років неволі за критику кандидата в депутати та самочинне залишення місця праці, але військовий трибунал МВС України змінив покарання на 3 роки умовно. 15 лютого 1957 р. його заарештували вдруге і 18 квітня засудили на 7 років тюрми і концтаборів та 5 років позбавлення громадянських прав за протести проти придушення повстання в Угорщині 1956 р. та критику радянської виборчої системи. Після повернення з ув'язнення Тихого позбавили права працювати за фахом. Він розгорнув боротьбу проти русифікації на Донеччині, написав з цього приводу кілька статей, а в листопаді 1976 р. став співзасновником УГГ. 5 лютого 1977 р. Тихого знову заарештували і 2 липня Донецький облсуд на засіданні у м. Дружківці засудив його (разом з Миколою Руденком) на 10 років таборів суворого режиму і 5 – засланця за «антирадянську агітацію та пропаганду», визнавши водночас «особливо небезпечним рецидивістом». У таборах Тихий боротьби не припинив, влаштував тривалі голодівки протесту, важко хворів і 6 травня 1984 р. помер у муках у табірній лікарні м. Перм. 19 листопада 1989 р. перепохований разом з

Василем Стусом та Юрієм Литвином та Байковому цвинтарі у Києві. [39, с. 300, 342; 29; 24].

Не був заповідником соціально-політичного спокою і Кримський півострів. Особливостями цього регіону була невтихаюча боротьба кримськотатарського народу за повернення на батьківщину і надання йому всіх належних прав, а також опір всеохоплюючій русифікації місцевих українців. Рух кримських татар у місцях їх поселення активізувався після указу президії Верховної Ради СРСР від 28 квітня 1956 р., який скасував гласний адміністративний нагляд за ними органів МВС, але не дозволяв повертатися до Криму. Результатом руху став новий указ ЦВР СРСР (вересень 1967 р.) «Про громадян татарської національності, які проживали в Криму». Він проголосив право кримських татар мешкати на всій території СРСР. «Отже, і в Криму!» — вирішили кримські татари і почали повертатися на прабатьківські землі. Владні ж структури півострова отримали вказівку всіляко гальмувати цей процес. Лише 1968 р. було вдруге примусово виселено звідти понад десять тисяч кримських татар. Більш як 300 осіб засудили за порушення паспортного режиму. Рух за відновлення прав репресованої нації поширився на Крим. Опір сягав критичної межі. 46-річний Муса Мамут, батько трьох дітей, як перед ним українці Василь Макух (5 листопада 1968 р.) та Олекса Гірник (22 січня 1978 р.), 23 червня 1978 р. у селі Беш-Терек (Донське) в присутності представників влади здійснив самоспалення на знак протесту проти загрози повторного виселення його сім'ї [16, с. 10, 14]. 19 листопада 1978 р. за подібних обставин повісився Іззет Мемедулаєв.

Чи не найбільш перекожливо репресивний характер тоталітарного режиму проявився у нереслідуванні лідера кримськотатарського національного руху Мустафи Джемілева. Народився він у селищі Айхерез Судакського району Кримської області 13 листопада 1943 р. Вперше скараний у шестимісячному віці, коли 18 травня 1944 р. за кілька годин разом з батьками та іншими одноплеменниками був депортований в Андіжанську область Узбекистану. Вижив. Це важливо зауважити, бо за пізнішими підрахунками протягом першого півтора року загинуло 46,2 відсотка вивезених. У листопаді 1961 р. Джемілев прилучився до національного руху — взяв участь у створенні Спільки кримськотатарської молоді. Однак, вже 8 березня 1962 р. лідерів майбутньої організації Марата Омерова та Сеїт-Амзу Умерова заарештували і скарали ув'язненням. Неповнолітнього Мустафу «лише» позбавили праці на авіаційному заводі. У 1962–1965 рр. він навчався в Ташкентському інституті іригації та механізації сільського господарства. Вузу закінчити не вдалося,

тому що за участь у русі його виключили спільним рішенням ректорату, парткому та профкому (до комсомолу він не вступав). Таких непокірних за традицією карали ще службою в армії. Але, побоюючись розправи, Мустафа до війська йти відмовився, мотивуючи це тим, що відсутність у нього прав і батьківщини позбавляє його й обов'язків. За це 19 травня 1966 р. отримав перший реченець – один рік і шість місяців ув'язнення. Після звільнення (12 листопада 1967 р.) Джемілев зблизився з московськими правозахисниками, зокрема, з українцем, генералом Петром Григоренком, був активним учасником і організатором велелюдних акцій протесту кримських татар у Москві. 7 травня 1969 р. в Ташкенті заарештували Петра Григоренка, який прилетів громадським захисником на суд над десятьма провідними діячами ініціативних груп кримськотатарського народу. Боячись голосного політичного процесу над генералом, його ув'язнили у психлікарні, де він перебував понад 5 років. 17 травня заарештували іншого захисника прав кримських татар – московського поета Іллю Габая. 28 травня утворилася «Ініціативна група захисту прав людини в СРСР» з 15 «підписантів» звернення до ООН. Поміж них були Генріх Алтуниан з Харкова, Леонід Плющ з Києва та Мустафа Джемілев. З вересня останнього заарештували і разом з Габаєм за «наклепи на радянський лад» засудили до трьох років таборів (20 жовтня 1973 р. Габай покінчив життя самогубством) [1, с. 93-103, 215, 235; 11; 33, с. 11; 15, с. 642, 646].

Джемілева судили ще кілька разів (всього сім). Найвідомішим став процес в Омську 14-15 квітня 1976 р., на який приїхали 16 осіб родичів та друзів Мустафи, в тому числі й Сахаров з дружиною, але до зали суду допустили лише кількох найближчих з родини. Протягом всього часу слідства (303 дні) Джемілев тримав голодівку. Тоді він одержав 2,5 роки таборів суворого режиму [33, с. 4, 6. 69; 41, с. 143].

За сьомим присудом Джемілев вийшов на волю 24 грудня 1986 р. під тиском міжнародної громадськості та президента США Р. Рейгана (до останнього звернувся П. Григоренко). На з'їзді представників ініціативних груп в Янгіюлі під Ташкентом 1 травня 1989 р. було утворено Організацію кримськотатарського національного руху (ОКНР). Її головою обрали М. Джемілева. На подібному з'їзді (Курултаї) в Криму 1991 р. таємним голосуванням було обрано Меджліс (предпарламент), який також довірили очолювати Джемілеву [11; 16, с. 17-20].

З українців Криму рішучу антирежимну позицію зайняв відомий автор гострих самвидавних статей, народжений у Чаплинці на Херсонщині, художник Феодосійської фабрики іграшок

Михайло Масютко. Його вже судили 1937 р. за необережно мовлене слово. Відбув п'ять жахливих років на Колимі. Воював, закінчив два вузи. Поїхав до брата у Львів і заізнився з опозицією. Писав і поширював самвидав. 4 вересня 1965 р. його заарештували у Феодосії і доставили на слідство у Львів. 23 березня 1966 р. Львівський облсуд «винагородив» талановитого публіциста, який поєднав своєю особою та діяльністю Херсонщину, Львів та Крим, шістьма роками концтаборів [10; 28, с. 454, 457].

Отже, національно-визвольний рух 60–80-х рр. – не регіональне, а загальноукраїнське явище і Північне Причорномор'я – не глухий його закуток, а активно вулкануючий район. На піднесення опозиційних настроїв радянська тоталітарна система реагувала посиленням репресій, чим викликала ще потужніший спротив політичному, економічному та духовному геноциду українського народу, радикалізувала прагнення все ширших кіл суспільства до свободи і демократії. Власне тому посіяні національною елітою зерна самостійництва впали в підготовлений ґрунт, що найяскравіше проявилось у майже одностайній підтримці народом Акта проголошення незалежності України.

Література

1. Алексеева Л. М. История инакомыслия в СССР. Новейший период. – Вильнюс-Москва, 1992. – 352 с.
2. Анкета Василя Сірого // Архів Науково-дослідного центру історії національно-визвольних змагань України.
3. Анкета репресованого Барладяну-Бирладника В. В. від 9.08.1997 р. // Архів автора статті.
4. Архів Управління Служби безпеки України в Одеській області.
5. Архів Управління Служби безпеки України у Львівській області.
6. Аудіоінтерв'ю з Вячеславом Ігруновим 9.08.1997 р.
7. Аудіоінтерв'ю з Ганною Михайленко 5–6.08.1997 р.
8. Аудіоінтерв'ю з Григорієм Гайовим 8.11.1995 р.
9. Аудіоінтерв'ю з Леонідом Тимчуком 27.07.1997 р.
10. Аудіоінтерв'ю з Михайлом Масютком 30.07.1994 р.
11. Аудіоінтерв'ю з Мустафою Джемилевим 27.05.1999 р.
12. Баран Володимир. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996. – 448 с.
13. Відомості про себе (Коденчук О. Г.) // Архів «Одеського Меморіалу».
14. Гомін. – 1990. – №2. – С. 4.
15. Григоренко Петро. Спогади. – Детройт, 1984. – 753 с.
16. Джемилев Мустафа. Национально-освободительное дви-

жение крымских татар // Кримські татари: історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу). Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 13-14 червня 1994 р.). - Київ, 1995. - С. 5-23.

17. Дороги за колючою проволокою. Воспоминания, очерки о людях ГУЛАГа и о правозащитном движении в Одессе. - Одесса, 1996. - 259 с.

18. Зайцев Ю. «Життя в безчесті ні до чого» // За вільну Україну. - 1999. - 25 лютого.

19. Зайцев Ю. Антирежимний рух (1956-1991) // Львів: історичні нариси. - Львів, 1996. - С. 543-610.

20. Зайцев Юрій. Громадський комітет захисту Ніни Строкатої // Воля і Батьківщина. - 1997. - Число 3 (24). - С. 31-38.

21. Звернення М. Масютка до Верховної Ради УРСР // Українська інтелігенція під судом КГБ. - Сучасність, 1970. - С. 228-234.

22. Історія України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. Вид. 2-ге, зі змінами. - Львів, 1998. - 488 с.

23. Карготека М. М. Данилова // Архів «Одеського Меморіалу».

24. Лаврів П. Донецький мученик за Україну Олекса Тихий (1927-1984) // Шлях перемоги. - 1994. - 14 травня.

25. Лист American Psychiatric Association Міністру Охорони Здоров'я УРСР від 21 березня 1990 р. // Особистий архів Г. Михайленко.

26. Лист В. Барладяну автору статті від 11.09.1997 р. Лук'яненко Л. Вірую в Бога і в Україну. - К., 1991. - 319 с.

27. Лук'яненко Л. Вірую в Бога і Україну. - К., 1991. - 319 с.

28. Масютко М. В полоні зла [Спогади. Машинопис.] // Архів автора статті. - 527 с.

29. Осадчий М. Той, хто українську мову ставив над життя // Українська думка. - 1990. - 25 січня.

30. Плахотнюк М. Ювілей Лідії Гук // Час. - 1998. - 30 жовтня - 6 листопада. - С. 10.

31. Погром в Україні. 1972-1979. - Сучасність, 1980. - 312 с.

32. Рісч Й. Самоожертва в ім'я свободи і демократії в Україні // Кур'єр Кривбасу. - 1994. - №19. - С. 11-12.

33. Российская Федерация против Мустафы Джемилева: Омский процесс. Апрель 1976 г. - К., 1998. - 92 с.

34. Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х - початок 1990-х років. - К., 1998. - 720 с.

35. Сучасність. - 1977. - Ч. 4. - С. 109-112.

36. Українська Гельсінкська Група. До 20-ліття створення: Документи, історія, біографії. - К., 1996. - 32 с.

37. Український вісник. Випуск 11-12. – Нью-Йорк, 1989. – 403 с.
38. Український вісник. Випуск 7, 8, 9-10. – Балтимор-Торонто, 1988. – 640 с.
39. Український правозахисний рух. Документи й матеріали Української Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінкських Угод. – Торонто-Балтимор, 1978. – 477 с.
40. Українські політичні в'язні в СРСР: Адресний покажчик. – Торонто, Балтимор. 1981. – 204 с.
41. Хто є хто в Україні. – К., 1997. – 609 с.
42. Шлях перемоги. – 1994. – 29 січня.
43. Янчук О. За щастя і волю: Український дисидентський рух в Одесі 60-80-х років // Нескорена нація. – 1998. – Число 33-34.
44. Podlaski Kazimierz (Bohdan Skaradzinski). Bialorusini, Litwini, Ukraincy. – Bialystok, 1990. – 151 s.

С. П. Зубко

*(Херсонський факультет Запорізького юридичного інституту
МВС України)*

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ДЖЕРЕЛОЗНАВЧОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

50 – 60-х рр. ХХ ст.

(на матеріалах південного регіону України)

Розбудова сучасного державного апарату України, творення реально наповненої демократичної держави пов'язано з вирішенням складних політичних, економічних, соціальних і правових проблем, які з одного боку пов'язані з руйнацією тоталітарних основ імперії, а з іншого – недопущення можливих порушень принципів демократії вже за сучасних умов.

Одним з нагальних питань цього процесу є реформування органів внутрішніх справ України, які складають важливу частину державного механізму і потребують значної реорганізації. Процес реформування ОВС України вимагає значних зусиль, уважного вивчення і застосування зарубіжного досвіду, з урахуванням національних інтересів, доцільності і здорового глузду. Важливим моментом раціонального розв'язання назрілих прак-